

<https://doi.org/10.31861/mediaforum.2023.12.95-114>

УДК: 130.2: 172.4

© Михайло Юрій¹

© Назарій Христан²

«МЕНТАЛІТЕТ» І «МЕНТАЛЬНІСТЬ» ЯК КАТЕГОРІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

У статті здійснено дослідження змісту й механізму взаємодії ментальності й менталітету як феноменів духовно-психічного життя етносу, народу. Актуальність розвідки зумовлена тим, що в наукових пошуках зберігається традиція їх осмислення як синонімічних, але на даному етапі ці поняття набувають все більшої контраверсійності. Менталітет – це наукова категорія, яка відбиває визначене явище, що корениться в глибинах народного життя і фіксує стабільні, устояні характеристики духовності. Антропологія фіксує сталість менталітету, його статичність, але водночас і його відносну мінливість, тому що він є механізмом, який визначає реакцію на навколишній світ. У термінології антропологів менталітет виражається через поняття «загальної настанови», пов'язаної з поведінковими характеристиками, яка одночасно не залежить від свідомої рефлексії. Іншими словами, менталітет може бути зрозумілий як система відносно міцних стереотипів, оскільки з необхідністю відбиває визначені статичні властивості соціального типу, що склалися в процесі життєвого досвіду. Щодо ментальності – то це якісна, ідентифікаційна характеристика соціального суб'єкта, що фокусує в собі природно-історичні і культурні особливості. Визначення менталітету та ментальності, їх відмінностей обґрунтовується на підставі

95

¹ Доктор історичних наук, професор кафедри історії України факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. E-mail: m.yuriy@chnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-0965-6236>

² Кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. E-mail: n.khrystan@chnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-3601-2153>

історіографічних досліджень зарубіжних та вітчизняних учених, наукових шкіл з соціології, культурології та психології.

Ключові слова: менталітет, ментальність, культура, мова, соціальність, етнопсихологія, біхевіоризм.

Mentality and Mindset as Categories of Sociocultural and Civilizational Anthropology

The article examines the content and mechanism of the interaction of mentality and mentality as phenomena of the spiritual and mental life of an ethnic group, a people. The relevance of intelligence is determined by the fact that the tradition of understanding them as synonymous is preserved in scientific research, but at this stage these concepts are becoming more and more controversial. Mentality is a scientific category that reflects a certain phenomenon that is rooted in the depths of people's life and captures stable, established characteristics of spirituality. Anthropology records the constancy of mentality, its staticity, but at the same time its relative changeability, because it is a mechanism that determines the reaction to the surrounding world. In the terminology of anthropologists, mentality is expressed through the concept of «general instructions» associated with behavioral characteristics, which at the same time does not depend on conscious reflection. In other words, mentality can be understood as a system of relatively strong stereotypes, as it necessarily reflects certain static properties of a social type that have developed in the process of life experience. As for mentality, it is a qualitative, identifying characteristic of a social subject that focuses natural-historical and cultural features in itself. The definition of mentality and mentality, their differences, is substantiated on the basis of historiographical research of foreign and domestic scientists, scientific schools of sociology, cultural studies and psychology.

Keywords: mentality, mentality, culture, language, sociality, ethnopsychology, behaviorism.

Постановка проблеми. Розглядаються основні підходи до концептуалізації понять «менталітет» і «ментальність». Дається характеристика цих понять у дослідженнях зарубіжних та вітчизняних науковців. Зауважується, що феномен менталітету – субстанція духовна, котра має давньоісторичне походження і пов'язана з індивідуальними, груповими й суспільними інваріантами поступово розвитку як похідних складових культури народу, його релігії, життєустрою,

філософських ідей, освіти, буденності. Водночас менталітет – це своєрідна квінтесенція культури. В ньому фіксуються найістотніші, історично усталені особливості світосприйняття, світовідчуття й світобачення певної людської спільноти, глибинні засади індивідуальної і суспільної свідомості, вчинків і поведінки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням менталітету займалися і займаються відомі вчені зарубіжжя та України, серед яких: М. Блок, Л. Февр, Ле Гофф, М. Пруст, Ж. Дюбі, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Стросс, В. Вундт, Г. Шпет, М. Хайдеггер, З. Фрейд, К.Г. Юнг, М. Грушевський, Д. Чижевський, В. Липинський, І. Нечуй-Левицький, М. Попович, В. Горський, А. Бичко, В. Храмова, О. Киричук, В. Касьян, Н. Корнієнко, О. Кульчицький, Ю. Римаренко, В. Чмир та інші.

Мета статті полягає у висвітленні понять «менталітет» і «ментальність» як категорій соціокультурної та цивілізаційної антропології, а саме: простежити історію появи даного терміну і введення його в науковий обіг, розглянути різні підходи до тлумачення понять «менталітет» і «ментальність».

Виклад основного матеріалу. У сучасній гуманітаристиці склалися різні підходи до дослідження феномену «менталітет». Антропологічний (історикоантропологічний) підхід видається найбільш продуктивним. Він сформувався на традиції французької історичної школи «Анналів». Саме французька «Нова історична наука» зробила ментальність ледве не головним предметом свого аналізу, хоча саме поняття з'явилося значно раніше. Поняття «менталітет» (з латинської «mens», «mentis») дослівно означає «мислення», «розум». Запровадження до наукової літератури цього терміна пов'язують із іменем американського дослідника Р. Емерсона (1856 р.), який застосовував його у значенні першоджерела і носія духовних цінностей. На його думку, цей концепт включає в себе почуття, симпатії та антипатії, образи, картину світу. Причому всі ці уявлення і відчуття пов'язані не стільки зі свідомістю, яка регулює мислення людини, а швидше з несвідомим [Додонов Р., 1999]. Протягом усього Нового часу феномен ментальності притягував до себе дослідників філософії історії і філософії культури. Оскільки до середини ХІХ ст. термін «менталітет», «ментальність» ще не був уведений у науковий обіг, його зміст найчастіше позначався поняттями «характер», «народний дух». Так, ідея «народного духу» присутня в працях Дж. Віко, Г. В. Ф. Гегеля,

І. І. Гердера, Ш. Л. Монтеск'є, К. Гельвеція та інших європейських мислителів і вчених.

Мислителі епохи Просвітництва розглядали особливості «народного духу» з позицій географічного детермінізму. Так, Ш. Л. Монтеск'є пояснював особливості «духу народу» результатом дій об'єктивних факторів фізичного і морального характеру [Монтеск'є Ш., 1955]. Діяльність людини, на його думку, має відповідати «народному духу», оскільки необхідно уникати всього того, що може його змінити. Дещо інша позиція прослідковується в працях К. Гельвеція, який виводив пряму залежність ментальності народу від форм правління і суспільних змін [Гельвецій К., 1974].

І. Г. Гердер розглядав «генетичний дух і характер народу» як прояв його квінтесенції. На думку І. Гердера, «дух народу» спроможні виразити його творіння, мова, музика, побут. При цьому найкраще «народний дух» відбиває фантазійний, казковий елемент усної народної творчості, оскільки культура і мова, забезпечуючи зв'язок поколінь, першочергово впливають на світогляд і спосіб життя етносу [Гердер І., 1977]. Зауважимо, що І. Гердер одним з перших вказує на комплексний характер дослідження «народного духу». Щоби зрозуміти «народний дух», на його думку, необхідно вивчати все життя і почуття, і мову, і практичний досвід людини. На відміну від Ш. Монтеск'є, І. Гердер визнавав сприятливий для розвитку «народного духу» ефект від взаємодії різних культур, які трансформують і адаптують ментальні основи буття до зовнішніх соціокультурних умов, що постійно змінюються.

Акцент на мову і культуру, як засіб формування, збереження і трансляції «народного духу», робили також Д. Віко [Віко Дж., 1994] і В. Гумбольдт [Гумбольдт В., 1984]. Г. Гегель ототожнював «дух народу» з його самосвідомістю, проводячи пряму залежність ступеня зрілості етнічної самосвідомості від рівня раціональності мислення народу, а також типом релігії. В Європі другої половини XIX ст. виникає новий науковий напрям – етнічна психологія, метою якої було дослідження «народної душі», її структури, законів духовного життя етносу. До цього напрямку належали такі вчені, як В. Вундт, М. Лацарус, Г. Лебон, Р. Тард, Х. Штейнталь та ін.

Німецькі мислителі М. Лацарус і Х. Штейнталь вказували на існування певної духовної цілісності – «духу народу», що становив психічну подібність індивідів, які належали до одного етносу, і водночас

їх самосвідомість. Вони зазначали, що кожен представник етносу несе відбиток особливої природи даного народу як на своєму тілі, так і на своїй душі, оскільки саме «дух народу» обумовлює формування їх волі, способу думок і емоційного стану, при цьому «дух народу» живе тільки в індивідуумах і не має буття поза індивідуумом. Елементами «народного духу», згідно з концептуальним положенням М. Лацаруса і Х. Штейнталя, є мова, міф, релігія, культ, народна творчість і мистецтво [Лацарус М., 1905].

Найбільш розробленою в цей період була вже згадувана концепція «народного духу» В. Вундта. Він критично поглянув на підхід М. Лацаруса і Х. Штейнталя, розуміючи під «народним духом» вищі психічні процеси, що виникають підчас спільного життя людей (через колективну творчу діяльність), унаслідок чого формуються суспільні уявлення і відчуття. Таким чином, на його думку, «народний дух» – це не проста сума індивідів. «Спільний дух» хоча і проявляється через свідомість окремих представників етносу, завжди є дещо більше, що народжується тільки в процесі взаємодії і взаємовідносин. Тобто «народний дух» – це певне утворення, що володіє синергічним ефектом [Вундт В., 1896]. Методом дослідження «народного духу», на думку В. Вундта, має стати аналіз конкретно-історичних продуктів етносу, що становлять три нерозривні сфери духовного життя. До них він зараховував мову, міфи і звичаї [Вундт В., 1998].

У ХХ ст. дослідження ментальності як складного багатоаспектного феномену здійснювалося здебільшого з позицій інтегративного і комплексного підходів, що поєднують історичне знання, психологію, етнографію, антропологію, культурологію і соціологію. Термін «ментальність» в активний науковий обіг вводить уже згадуваним французьким психологом і етнографом Люсьєном Леві-Брюлем у працях «Ментальні функції в нижчих суспільствах» (1910 р.) і «Первісне мислення» (1922 р.). Л. Леві-Брюль розглядав два види ментальності – «пралогічний» і «логічний»: «...первісне мислення відрізняється від нашого... Там, де ми шукаємо вторинні причини, стійкі попередні моменти, первісне мислення звертає увагу винятково на містичні причини, дію яких воно відчуває повсюдно... Воно виявляє повну байдужість до суперечностей, яких не терпить наш розум. Ось чому варто називати це мислення, порівняно з нашим, пралогічним» [Леві-Брюль Л., 1980]. Зазначимо, що названі види ментальності

автор не протиставляв один одному, а розглядав їх, швидше, як два прошарки ментальності.

Змістом ментальності, за Л. Леві-Брюлем, виступають колективні уявлення, притаманні соціальній групі в цілому і які обумовлюють індивідуальне мислення та, відповідно, поведінку [Леві-Брюль Л., 1980]. Подібних поглядів з Л. Леві-Брюлем дотримувались уже згадані Е. Дюркгейм, К. Леві-Стросс, а також такі представники школи «Анналів», як М. Блок і Л. Февр [Карп'юк Л.]. Окремо видається доцільним зупинитися й на поглядах інших учасників школи, а саме – Ф. Броделі і Ж. Ле Гоффі. Зокрема, Ф. Бродель, як учень Л. Февра, вважав, що історичне і соціальне середовище визначає сенс існування людини і її долю. В праці «Середземномор'я» він розкриває сенс людського існування через дослідження природи індивіда, через розуміння оточуючого світу. Будучи послідовником Ж.-Ж. Руссо і Ш. Монтеск'є, Ф. Бродель вважав, що важливим елементом ментальності є природне середовище. Людина вступає з природою в контакт і спирається на досвід предків. Будь-яка трансформація створює соціальні механізми підтримки єдності цієї цивілізації. Тому впродовж століть зберігається особливий світ, структуруючи процеси свідомості, фактори релігії, мистецтва, традицій, колективної ментальності – все це необхідно враховувати, беручи до уваги, що історія створює людину, обмежує рамки, в яких групи людей ведуть свій «діалог» зі світом. Для реконструкції «ментального» Ф. Бродель пропонував аналізувати два рівні структури в житті будь-якого суспільства: рівень структури життя матеріального і нематеріального, що охоплює людську психологію і щоденні практики, і рівень «структури повсякденності», в якій формуються цінності і символи віри людини певної епохи. Для того, щоб зрозуміти певну історичну епоху, розібратися в різних аспектах розвитку суспільства, зокрема, і в політичних інтригах, необхідно зрозуміти поведінку людей, семіотичні втілення їхньої характеристики світу – образи, уявлення, звички, відчуття, заботони тощо.

Подальше дослідження феномену менталітету відстежується у працях Жака Ле Гоффа. Він особливого значення надавав вивченню історії ментальності. На його думку, ментальність – це не просто чітко сформульовані і цілком усвідомлені стереотипні процедури мислення або позбавлені логіки розумові образи, притаманні конкретній епосі або певній соціальній групі, а способи орієнтації

в соціальному і природному світі, доведені до автоматизму. Згідно з Ж. Ле Гоффом, такі сукупності шаблонів і цінностей, як правило, не артикулюються провідниками офіційної моралі та ідеології – вони імпліцитно обумовлюють поведінку людей, не будучи конститутовані в системний, моральний чи світоглядний кодекс. Реконструкція еволюції ментальностей становить у такому контексті історію різних «уповільнень в історії». Соціальна історія ідей у ракурсі схеми Ж. Ле Гоффа дуже суперечлива: з одного боку, будучи вироблені інтелектуальною елітою, вони, проникаючи в маси і взаємодіючи з ментальними установками середовища, істотно трансформуються, іноді до невпізнання; з іншого боку, культурні традиції народу і фольклорна творчість в історичній ретроспективі блокуються «вченою культурою» і письмовою традицією, що серйозно ускладнює процедури адекватної реконструкції народної культури минулих епох. У цілому за схемою Ж. Ле Гоффа історична реальність становить єдність матеріальних умов і світу уяви, в якому проживають члени будь-якого суспільства [Ле Гофф Ж., 1992].

Отже, французькі філософи та історики, що стояли біля витоків вивчення ментальності, помістили «ментальне» між усвідомленим, очевидно структурованим, відрефлексованим (тобто формами суспільної свідомості – релігією, ідеологією, мораллю, естетикою тощо) і неусвідомленим (несвідомим, у колективній, частково і в індивідуальній психіці людей) [Ющишин О.].

Винятково вагомий внесок у розкриття феномену ментальності зробили концептуальні положення К. Г. Юнга про архетипи колективного несвідомого, тобто про наявність у психіці універсальних динамічних схем колективної думки. Колективне несвідоме, на думку К. Г. Юнга, – це вроджений, більш глибокий прошарок несвідомого, що бере початок не з особистого досвіду індивіда, воно ідентичне у всіх людей і є «загальною підставою душевного життя кожного» [Юнг К., 1991].

Помітний сегмент знань із теорії ментальності належить американському філософу, психологу, соціологу Еріху Фромму. Концептуальними витоками його поглядів стали ідеї З. Фрейда, раннього К. Маркса, Ф. Ніцше, а також буддизм. Е. Фромм вважав, що справжньою частиною людської ментальності є соціальне несвідоме, а свідомість людини – це несправжня її частина. На відміну від З. Фрейда, який розглядав категорію несвідомого як суто психологічний фено-

мен, Е. Фромм головну увагу спрямовував на виявлення онтологічного змісту несвідомого. На його думку, факт подібності значущих рис характеру у членів однієї культури дозволяє говорити про «соціальний характер», що формується під впливом соціально-економічної структури суспільства. Е. Фромм визначав соціальний характер як головне ядро структури характерів більшості членів групи, яке розвинулося як результат фундаментального досвіду і способу життя, спільного для цієї групи. Соціальний характер – це своєрідний приводний ремінь ментальності: з одного боку, він спрямований на поведінку індивідів, пов'язану із задоволення потреб суспільства, з іншого – він робить таку поведінку нормою, потрібною для суспільства. Таким чином, формується необхідна внутрішня мотивація людей, найчастіше неусвідомлено. В праці «Втеча від свободи» Е. Фромм вживає поняття «ментальність» як синонім поняття «соціальний характер». Репресивність суспільства виявляється, на думку вченого, в маніпуляціях свідомістю і витісненні у несвідоме небажаних прагнень. У зв'язку з цим він говорить про «свідоме несвідоме», яке зумовлене дією «соціального фільтра», що включає мову, притаманну певному суспільству, менталітет і соціальне табу [Фромм Е., 1997].

102

Як відомо, 1960-ті роки в Німеччині позначилися вибухом гуманітарного знання, включаючи й зацікавленість менталітетом. Визначаючи незаперечні надбаня французької історіографії, німецькі вчені критикували неточність і розмитість поняття «ментальність». Вони дали своє визначення ментальності і предмета історії ментальностей. Філософське розуміння цієї категорії розкрив неокантіанець Е. Кассіер. Визначаючи зміст менталітету так само, як Л. Леві-Брюль, він класифікував види менталітету за способом сприйняття оточуючого світу, підкреслюючи при цьому значення природи. Натомість, Г. Гелленбах розглядав ментальність як сукупність уявлень, способів поведінки і реакцій, які, найімовірніше, несвідомі і невідрефлексовані. Р. Шпрандель визначав ментальність як групові уявлення і способи поведінки. К. Вернер у перший ряд характеристики ментальності висунув мислення і відчуття. Е. Шулін – етичні і пізнавальні коди. Ф. Селлін – колективні пояснення того, що відбувається насправді. Вагомий внесок у дослідження ментальності зробив Ф. Граус, який визначав її як «сукупність механізмів психологічних реакцій і базових уявлень, характерних для різних соціальних груп». Відповідно,

предметом історії ментальностей він вважав, з одного боку, психологічні й емоційні уявлення, ідеї, а з іншого – поведінку.

Не можна оминати американську етнопсихологічну школу (А. Кардінер, Р. Бенедикт, М. Мід, Р. Ліптон та інші) середини ХХ ст., яка висунула цілу низку концепцій менталітету, виходячи з існування у різних етносів специфічних рис національного характеру, що проявляються в особливостях стійкої «культурної поведінки». Це дозволило вченим вибудувати модель «середньої особливості», в якій поєднані спільні для її представників риси національної культури.

Узагальнюючи викладене, можна зазначити, що дослідження ментальності впродовж тривалого часу залишалося однією з центральних проблем у зарубіжному соціогуманітарному знанні. Саме в працях європейських, а відтак і американських учених ця проблема була окреслена і поставлена на науковий ґрунт упродовж ХІХ – ХХ ст. І все ж єдиної концепції ментальності західна наука не виробила, хоча й окреслила низку спільних підходів до проблеми цього феномену: філософський, історичний, етнопсихологічний і соціологічний, антропологічний, психоаналітичний, культурологічний, комплексний, інтегративний, семіотичний. Це зумовило появу значної кількості праць, різнобічних як у змістовному, так і методологічному плані.

Отже, основні ідеї зарубіжних дослідників феномену ментальності пов'язані з визначенням самого поняття, його структури, способів дослідження ментальних основ життя різних етносів у різні історичні періоди їх існування. Поряд з теоретичними постулатами, наявні праці містять багатий емпіричний матеріал. Надбання зарубіжних учених з цієї проблематики є важливою теоретико-методологічною підставою для подальших досліджень українських учених, які дедалі ширше опрацьовують теоретичні питання.

Європейських дослідників об'єднує узагальнений, абстрагований підхід до менталітету, оскільки національна проблема там не така гостра, як була в Україні впродовж багатьох століть. Частково це стосується й польських та російських учених, які більше уваги звертають на такі аспекти, як вплив неусвідомлюваних факторів на суспільний розвиток. Наприклад, А. Гуревич називав менталітетом «сукупність уявлень, поглядів, почувань спільноти людей, певної епохи, географічної області і соціального середовища, особливий психологічний склад суспільства, що впливає на історичні процеси» [Гуревич А., 1993]. Таким чином, менталітет, на його думку, не ідентичний сус-

пильній свідомості, а характеризує лише специфіку цієї свідомості щодо суспільної свідомості інших груп людей, зазвичай, коли йдеться про великі групи, як етнос, нація чи соціум. Автор зіставляв також поняття як картина світу і менталітет. Ці ідеї в подальшому набули розвитку у працях російського етнолога С. Лур'є, яка стверджує, що «етнічна картина світу – це сформовані на підставі етнічних констант, з одного боку, і ціннісних домінант – з іншого, уявлення людини про світ – частково усвідомлені, частково неусвідомлені» [Лур'є С.].

В українській науковій думці розробка проблеми менталітету проектується здебільшого на вивчення національних феноменів. Традиція аналізу вдачі народу та її ролі у його життєдіяльності, започаткована М. Костомаровим, набула розвитку у працях М. Максимовича, П. Куліша, М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Франка та ін. Ця традиція посіла знакове місце у суспільно-науковій думці української діаспори. Саме тут активно розроблялися такі питання, як «українська національна вдача» (Н. Григоріїв), «народний світогляд» (Д. Чижевський, І. Мірчук), «національний характер» (І. Лисяк-Рудницький), «духовність українського народу» (С. Ярмусь, Я. Ярема, В. Янів), «українська психіка» (О. Кульчицький), «дух нації» (А. Княжинський, Ю. Русов) тощо. Ці та інші автори неодмінно звертаються у своїх працях до ідей М. Костомарова («Дві руські народності»), І. Нечуя-Левицького («Світогляд українського народу: Ескіз української міфології»), П. Куліша («Листи з хутора»), Т. Шевченка, М. Гоголя з їх українським світом, П. Юркевича з його «Філософією серця».

У працях мислителів української діаспори досліджені різні аспекти українського національного менталітету: вивчення релігійності як вагомого характерного елементу української духовності (В. Липинський, І. Мірчук, С. Ярема, В. Янів); роль родини та замкненість на родинному житті (І. Мірчук, Б. Цимбалістий, В. Янів, Ю. Бойко); взаємовплив менталітету і соціально-політичного життя суспільства (Д. Донцов, В. Липинський); вплив національного менталітету на інші духовні явища (Є. Маланюк, І. Мірчук, Д. Чижевський).

Серед сучасних досліджень національного українського менталітету варті уваги праці І. Бичка, А. Бичко, М. Поповича, О. Нельги (аналіз складових та особливостей менталітету української нації); П. Ігнатенко (дослідження феномену національного характеру); С. Кримського (співвідношення архетипів і ментальності); Р. Додонова (вивчення етнічної ментальності); В. Ігнатова, Б. Попова, М. Сте-

пико (соціокультурний аналіз життєдіяльності етносу); О. Забужко, Н. Хамітова (становлення української національної ідеї); І. Старовойта (компаративний аналіз українського і західноєвропейського менталітетів); М. Кисельова (менталітет українського селянства) та інших. Новий напрям в українському менталітетознавстві започаткували автори цієї монографії в уже згадуваному дослідженні ментального виміру української цивілізації [Калакура Я., 2017].

Інтерес до проблеми менталітету підтверджується численними науково-популярними публікаціями на сторінках вітчизняних видань, авторами яких є: Є. Бойко, В. Васильєв, С. Грабовський, І. Дубов, Є. Єрмоленко, Н. Корнієнко, В. Касьян, В. Москалець, Л. Пушкарьов, В. Чмир та ін. Докладніше надбання українських науковців щодо ментальної сутності української цивілізації розглядаються в наступному підрозділі, а тут зупинимося на таких теоретико-методологічних питаннях, як сутність менталітету та ментальності, структура менталітету та його функції, співвідношення менталітету і культури, світогляду, духовності тощо.

А. Рубан, досліджуючи теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу, доходить висновку про те, що вона сформувалася на конструктивних духовнотворчих джерелах, на традиціях гуманізму, життєлюбства, співжиття з представниками інших етносів [Рубан А., 2004]. А з погляду лінгвістики, поняття «ментальність» – це своєрідний спосіб сприйняття навколишньої дійсності за допомогою мови, а «менталітет» – спосіб представлення (вираження) притаманних національних особливостей шляхом фіксації у складі мови [Пасечник С., 2012].

У світлі розглянутої історіографії менталітету вважаємо доцільним провести попередні підсумки і висловити деякі міркування, виходячи саме з проблем соціокультурної та цивілізаційної антропології. Відштовхуючись від наведених трактувань менталітету, можна згрупувати їх за такими ознаками: а) як манера мислення; б) апріорна форма пізнання; в) база, що керує мисленням; г) множинність більш вузьких тем, що відбивають глобальну картину менталітету; д) сукупність способів і змісту мислення та сприйняття, характерних для певного колективу у відповідний час, що проявляється в діях; е) світогляд.

Складність виведення дефініції менталітету, на наш погляд, пояснюється такими обставинами. Різне читання її трактувань зумовлене бажанням знайти основну першоцеглину у підставі, яка б пов'язувалася переважно з етимологічним походженням. Це призвело до подрібнення змісту менталітету, до акцентування його на нюансах, на шкоду загальній характеристиці досліджуваного явища. Очевидно, більш плідним може стати дещо інший підхід. Спробуємо вивести дефініцію ментальності не шляхом відкидання нюансів у відмінностях трактувань, а шляхом виділення загальних підстав у фіксуючих цими трактуваннями явищах, виходячи з принципів історичної антропології.

Повернувшись до аналізу вищенаведених визначень, ми бачимо, що менталітет має на увазі у своїй структурі дві основні складові, або сегменти. Перший сегмент включає характеристики, які даються проявам природного походження. Вони можуть бути виражені як психологія, розумові здібності, розумовий інструментарій, манера мислення, апріорна форма пізнання тощо. Другий сегмент включає характеристики, пов'язані з культурним походженням – світобачення, багато вузьких тем, які дають у сумі картину менталітету. Під вузькими темами трактується пріоритетне ставлення до певних морально-етичних цінностей. Цілком очевидно: обидва сегменти знаходяться у взаємозв'язку один з одним.

Тема взаємозв'язку природного і соціального в людині не нова. Достатньо згадати уявлення про расові відмінності Г. Гегеля [Гегель Г., 1956], який пов'язував особливості зовнішнього вигляду і психічного складу людини з природно-географічними факторами. Взаємодія природного і соціального знайшла своє продовження в межах психоаналізу. З. Фройд достатньо категорично вирішив її на користь біології [Фрейд З., 1990]. Представники соціобіології М. Р'юзі Е. Уілсон намагалися розв'язати цю проблему в тому самому руслі. Будь-який категоризм грішить однобічністю і породжує опонентів. Позиція З. Фрейда, зокрема, піддалася різкій критиці з боку К. Юнга. Одним з важливих зауважень, висловлених на адресу З. Фрейда, було твердження К. Юнга про те, що природні інстинкти, справді, протистоять духу, але і те й інше залишається здебільшого невідомим, внаслідок чого неможливо одне з двох оголосити непорозумінням [Юнг К., 1994].

Позиції біхевіористів і інстинктивістів піддав різкій критиці Е. Фромм. Розкриваючи дихотомію екзистенціального й історичного в людині, він вказував на різноманітність реакцій на існування суперечностей залежно як від власного характеру людини, її індивідуальності, так і від культури, до якої вона належить [Фромм Э., 1993]. Е. Фромм виходив із тези про первинність психічних процесів, які багато в чому визначають структурні феномени, але при цьому йдеться не про відособленого позасоціального індивіда, а про людину, яка включена в реальний соціально-історичний контекст.

Проблема співвідношення історичного і культурного в людині залишається актуальною і розробляється багатьма дослідниками, зокрема, українськими [Попович М., 2006].

Представники напряму геннокультурної коеволюції Ч. Ламсден і А. Гумурст також висловлюють думку про існування двох каналів передачі інформації – генетичного і культурного, функціонування яких засновано на подібних принципах [Ламсден Ч., 1998]. Таким чином, стає очевидним: проблема зв'язку природи і культури сприймається сучасною людиною і екстраполюється на життєдіяльність самої людини в манері, притаманній сучасній науці, тобто через розуміння складноорганізованої системи. Менталітет у цьому разі може сприйматися як певний фокус, де відбувається взаємопроникнення історичного і культурного на основі антропологічного контексту.

Однак, варто зазначити, сам менталітет, як і будь-яке інше явище, яке стосується людини, має історико-транзитний характер. Його історичність може бути виражена і структурно. Сегменти, взаємозв'язок яких виражає менталітет, можуть бути представлені через характеристики, подані Ф. Броделем для визначення історичної реальності в різних відображеннях. Найглибший пласт менталітету в цьому разі пов'язується з позачасовою історією, середній пласт – з історією, що протікає в повільному ритмі, верхній пласт – з традиційною чи подієвою історією [Бродель Ф., 2002]. Можна припустити, що цей глибинний пласт фокусує природне і соціальне на рівні архетипів [Юнг Г. К., 1996], середній пласт конкретизує архетипічні утворення, співвідносячи їх з культурними домінантами конкретного історичного часу, верхній пласт надає специфічної якості менталітету відповідно до належності до певного типу соціальності. Всі три пласти присутні одночасно в психіці людини як вияв специфіки її людського існування. Виходячи з запропонованої схеми, можна дійти висновку, що

менталітет – це культурна антропологічна універсалія так само, як мова, цінність, норма тощо. Менталітет виражає зв'язок адаптивних можливостей і еволюційних імперативів.

У сучасній літературі, присвяченій проблемі менталітету, звертає на себе увагу недостатня розробленість його співвідношення з поняттям «ментальність». Схиляємося до думки про те, що поняття «ментальність» – це якісна, ідентифікаційна характеристика соціального суб'єкта, яка фокусує в собі природно-історичні і культурні особливості. Фіксованість у бутті тієї чи іншої якості може бути пов'язана тільки зі суб'єктом. Хто саме може бути суб'єктом ментальності? Глибинні підстави ментальних структур – архетипи – фіксують колективне несвідоме. Таким чином, ментальні утворення також повинні бути пов'язані із певною спільнотою. Спільнота сама по собі – сукупність, єдність, цілісність. Вона може бути історичною і соціальною. Якщо говорити про історичний аспект існування спільнот, то він виражений як зміна цивілізації, або культурні типи, в даному випадку, і володіють особливими характеристиками, що відрізняють їх одна від іншої [Блок М., 1986].

108

Розпізнавання цих ознак відбувається в межах різних наук, синтез здобутих знань дозволяє робити висновки про специфіку цілісності. Вони розглядаються і в рамках історичної географії, колективної і диференціальної психології, що становить основу антропології. Соціокультурне вивчається завдяки виявленню культурних універсалій, а саме: ставлення до праці, власності, багатства, бідності; розуміння природи права і звичаю; образ природи і її пізнання, способи впливу на неї; розуміння місця людини в структурі світобудови; оцінювання віку життя (зокрема дитинства і старості); сприйняття смерті; ставлення до жінки, роль шлюбу і сім'ї, сексуальна мораль і практика; співвідношення світу земного і трансцендентного; трактування простору і часу; форми релігійності, притаманні «верхам і низам»; соціальні фобії, колективні психози; способи самосвідомості особистості. Співвідношення конкретних характеристик культури зі специфікою географії і психології дозволяє виявити особливості ієрархії цінностей цієї культури, яка є ніби определеною сутністю ментальності.

Серед способів виговорювання цінностей можна виокремити мову, тип релігійності, тип спілкування, прийнятий у культурі. Історичні спільноти мають досить велику протяжність у часі. В межах

європейської культури, наприклад, можна виділити античну цивілізацію, середньовічну, Нового часу і відповідні їм типи ментальності. Соціальні спільноти ніби вписані, з одного боку, в спільноти історичні, з іншого – мають велику рухливість щодо змін утворення і зникнення. Якщо розуміти, що в підставі ментальностей лежать глибинні антропологічні історичні утворення, то яким чином можна говорити про те, що соціальні утворення, такі як класи, страти, спроможні володіти ментальними характеристиками? На нашу думку, розглядаючи ці проблеми, важливо виділити два взаємопов'язані способи утворення ментальностей. Перший – очевидно, спосіб історичного зародження і утворення ментальностей. Він трактується як задіяність архетипічних підстав психіки тим чи іншим культурним середовищем. У представників різних популяцій і етнічних груп, які з покоління в покоління піддавалися впливу певного комплексу факторів соціального і природного середовища, в процесі соціального успадкування формується такий спосіб перероблення інформації, який забезпечує оптимальне функціонування суб'єкта і популяції в цілому щодо умов цього середовища. В цьому випадку відмінності в ментальних характеристиках цивілізаційних утворень виявляються особливо чітко, і завдяки віддаленості в просторі контраст підкреслюється антропологічними особливостями (екзотичністю) – абсолютно очевидно, наприклад, що китайська цивілізація відрізняється від європейської [Блок М., 1986]. М. Блок звертав увагу на те, що в одних і тих самих місцевостях переважаюча риса соціального комплексу може змінюватися як поступово, так і досить стрімко. Часом тут діє зовнішній поштовх, який зазвичай супроводжується включенням нових людських елементів: так було в епоху між Римською імперією і суспільством раннього Середньовіччя. Інколи відбувається тільки внутрішня зміна: наприклад, про цивілізацію Ренесансу, від якої ми так багато успадкували, дехто, однак, скаже, що це вже не наша цивілізація [Блок М., 1986].

Констатація відмінностей у швидкості змін фіксує різницю між внутрішнім процесом, що відбувається упродовж великих відрізків часу, і зовнішнім впливом із включенням нових людських елементів і відбиттям процесів організації [Колесова О.]. Ментальне утворення, як будь-яка фіксація певних якостей, має свої кордони, що відрізняють його від усього іншого, але ці кордони мають досить умовний характер, вони лише не дозволяють опуститися до байдужості, зли-

ватися з усім іншим. Вплив цей може мати вид ідеї, ідеології, релігійних цінностей тощо, носіями яких є інші людські спільноти або окремі індивіди.

Так, із насадженням більшовицької влади в Україні внаслідок голодоморів 1921 – 1922 та 1932 – 1933 рр., масових репресій, нав'язування, комуністичної ідеології складається такий тип української людини, для якої характерні нові риси ментальності, відмінні від попередньої історичної епохи, а саме: втрата особистої індивідуальності, страх, схильність до конформізму, життєва апатія, прийняття колективістської форми життєустрою тощо. Цей приклад підтверджує, що зміна політичних і соціальних функцій суспільства може негативно позначатися на ментальних функціях і, зрештою, призвести до зміни антропологічного коду культури і цивілізації народу.

Висновки. Отже, ментальність – якість, що формується історично, але вона може змінюватися й конструктивно. Правильніше було б говорити про можливість формування ментальностей не у варіантах або-або, а у варіанті і-і. Ментальність, відповідно, – це відбиття зв'язку історичного і конструктивного. Таким чином, суб'єктом ментальності можуть бути як спільноти історичні, соціальні, так і більш дрібні структури, наприклад, суспільні страти і навіть індивіди. Важливо зазначити, що співвідношення історичного і конструктивного сегментів з часом може змінюватися. Ці зміни пов'язані зі зміною насиченості соціального часу. В європейській культурі, цілком очевидно, що ця насиченість зростала в Новий і Новітній час. У традиційних культурах контраст у різні епохи не так явно виражений. Досліджуючи європейську культуру, можна простежити факт переходу від органічного до організованого життя, від історичного до конструктивного. Співвідносячи ці процеси з проблемою ментальностей, важливо зазначити, що обидві складові є життєвими реаліями і як такі фіксуються в ментальних характеристиках, зміна яких впливає на зміну антропологічного коду культури і цивілізації.

Джерела та література:

1. Блок М. 1986. Апология истории, или Ремесло историка. М.: Наука. С. 106, 108.
2. Бродель Ф. 2002. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: в 3 ч. Ч. 1. Роль среды. М.: Языки славянской культуры. С. 20.

3. Віко Дж. 1994. Підстави нової науки про природу націй. Київ: Знання.
4. Вундт В. 1896. Индивидуум и общество. СПб. С. 21.
5. Вундт В. 1998. Проблемы психологии народов // Преступная толпа. М.: Наука. С. 201 – 231.
6. Гегель Г. 1956. Энциклопедия философских наук: в 3 т. Т. 3. М.: Наука. С. 56, 59.
7. Гельвеций К. 1974. О человеке. Сочинения: 2 т. М.: Политкнига. Т. 2. С. 183.
8. Гердер И. Г. 1977. Идеи к философии истории человечества. М.: Политиздат. С. 274.
9. Гумбольдт В. 1984. Избранные труды по языкознанию. М.: Наука. С.10
10. Гуревич А. Я. 1993. От истории ментальностей к историческому синтезу // Споры о главном. Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». М.: Наука. С. 4.
11. Додонов Р.А. 1999. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительной деятельности. Запорожье: «Тандем-У». С. 12-13.
12. Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. 2017. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза. 560 с.
13. Карп'юк Л. 2004. Основні підходи до розуміння менталітету сучасними вченими. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/zmist/2004/N6/Art12.htm>
14. Колесова О. В. Проблема ментальности в контексте современной культуры (организмический и организационный подходы). URL: <https://www.socionauki.ru/-journal/articles/145692/>
15. Ламсден Ч., Гумурст А. 1998. Геннокультурная коэволюция: человеческий род в становлении. М.: Наука. С. 122 -135.
16. Лацарус М., Штейнталь Х. 1905. Мысли о народной психологии. Воронеж. С. 38.
17. Леви-Брюль Л. 1980. Первобытное мышление // Психология мышления. М.: Наука. С. 131 – 132.
18. Ле Гофф Жак. 1992. Цивилизация средневекового Запада. М.: Прогресс. С. 310 – 312.
19. Лурье С. В. Изучение этнической картины мира как интердисциплинарная проблема. URL: <http://etnopsychology.narod.ru/svlourie/articles/interdisciplinary.htm>

20. Монтескьє Ш. Л. 1955. Избранные произведения. М.: Полит-книга. С. 412.

21. Пасечник С. Є. 2012. До питання про розрізнення понять «менталітет» і «ментальність» у лінгвістиці та суміжних дисциплінах // Наукові праці. Т. 70. Вип. 57. Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П. Могили. Миколаїв. С. 86 – 90.

22. Попович М. В., Кисляковська Н. Б., В'яткіна Н. Б. 2006. Проблеми історії ментальності // Проблеми теорії менталітету. відп. ред. М. В. Попович. Київ: Наукова думка. 404 с.

23. Рубан А. О. 2004. Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу. Мультиверсум: філософський альманах. Київ: Центр духовної культури. № 40. С. 140 – 143.

24. Фромм Е. 1997. Втеча від свободи. Київ: Собор. С. 87.

25. Фромм Э. 1993. Психоанализ и этика. М.: Наука. С. 46 -47.

112 26. Фрейд З. 1990. Психология бессознательного. М.: Канон. С. 244

— 27. Юнг К. Г. 1991. Архетип и символ. М.: Ренессанс. С. 95.

28. Юнг К. Г. 1994. Проблемы души нашего времени. М.: Канон. С. 64.

29. Юнг К. Г. 1996. Психологические типы. М.: «Университетская книга», АСТ. 716 с.

30. Ющишин О. І. Поняття національного характеру, ментальності і національної свідомості як інструмент культурологічного аналізу. URL: http://iai.dn.ua/_u/iai/dtp/CONF//4_2004/articles//stat410.html

References:

1. Blok M. 1986. Apolohyia ystoryy, yly Remeslo ystoryka. М.: Nauka. S. 106, 108.

2. Brodel F. 2002. Sredyzemnoe more y sredyzemnomorskyi myr v epokhu Fylyppa II: v 3 ch. Ch. 1. Rol sredy. М.: Yazyky slavianskoï kultury. S. 20.

3. Viko Dzh. 1994. Pidstavy novoi nauky pro pryrodu natsii. Kyiv: Znannia.

4. Vundt V. 1896. Yndyvyduum y obshchestvo. SPb. S. 21.

5. Vundt V. 1998. Problemy psykholohyy narodov // Prestupnaia tolpa. М.: Nauka. S. 201 - 231.

6. Hehel H. 1956. Entsyklopedyia fylosovskykh nauk: v 3 t. T. 3. M.: Nauka. S. 56, 59.
7. Helvetsyi K. 1974. O cheloveke. Sochyneniya: 2 t. M.: Polytknyha. T. 2. S. 183.
8. Herder Y. H. 1977. Ydey k fylosofyy ystorry chelovechestva. M.: Polytyzdat. S. 274.
9. Humboldt V. 1984. Yzbrannye trudy po yazykoznaniiu. M.: Nauka. S.10.
10. Hurevych A. 1993. Ya. Ot ystorry mentalnosti k ystorycheskomu syntezu // Spory o glavnom. Dyskussyy o nastoiashchem y budushchem ystorycheskoi nauky vokruh frantsuzskoi shkoly «Annalov». M.: Nauka. S. 4.
11. Dodonov R. A. 1999. Teoryia mentalnosti: uchenye o determinantakh myslytelnoi deiatelnosti. Zaporozhe: «Tandem-U». S. 12 -13.
12. Kalakura Ya., Rafalskyi O., Yurii M. 2017. Mentalnyi vymir ukrainskoi tsyvilizatsii. Kyiv: Heneza. 560 s.
13. Karpiuk L. 2004. Osnovni pidkhody do rozuminnia mentalitetu suchasnymy vchenymy. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/zmist/2004/N6/Art12.htm>
14. Kolesova O. V. Problema mentalnosti v kontekste sovremennoi kultury (orhanyzmycheskyi y orhanyzatsyonnyi podkhody). URL: <https://www.socionauki.ru/-journal/articles/145692/>
15. Lamsden Ch., Humurst A. 1998. Hennokulturaia koevoliutsyia: chelovecheskyi rod v stanovlenii. M.: Nauka. S. 122 -135.
16. Latsarus M., Shteintal Kh. 1905. Mysly o narodnoi psykholohyy. Voronezh. S. 38.
17. Levy-Briul L. 1980. Pervobytnoe myshlenye // Psykholohyia myshlenyia. M.: Nauka. S. 131 - 132.
18. Le Hoff. 1992. Zhak. Tsyvlyzatsyia srednevekovooho Zapada. M.: Prohress. S. 310 - 312.
19. Lure S. V. Yzuchenye etnycheskoi kartyny myra kak ynterdystsyplynarnaia problema. URL: <http://etnopsychology.narod.ru/svlourie/articles/interdisciplinary.htm>
20. Monteske Sh. L. 1955. Yzbrannye proyzedenyia. M.: Polytknyha. S. 412.
21. Pasechnyk S. Ye. (2012). Do pyttannia pro rozrznennia poniat «mentalitet» i «mentalnist» u linhvistytsi ta sumizhnykh dystsyplinakh.

Naukovi pratsi. T. 70. Vyp. 57. Mykolaivskiy derzhavnyi humanitarnyi universytet im. P. Mohyly. Mykolaiv. S. 86 - 90.

22. Popovych M. V., 2006. Kysliakovska N. B., Viatkina N. B. Problemy istorii mentalnosti. Problemy teorii mentalitetu. vidp. red. M. V. Popovych. Kyiv: Naukova dumka. 404 s.

23. Ruban A. O. 2004. Teoretyko-metodolohichni osnovy formuvannia ukrainskoi mentalnosti v konteksti istoryko-filosofskoho analizu. Multyversum: filosofskiy almanakh. Kyiv: Tsentr dukhovnoi kultury. № 40. S. 140 -143.

24. Fromm E. 1997. Vtecha vid svobody. Kyiv: Sobor. S. 87.

25. Fromm E. 1993. Psykhoanalyz y etyka. M.: Nauka. S. 46 -47.

26. Freid Z. 1990. Psykholohiya bessoznatelnoho. M.: Kanon. S. 244 .

27. Iunh K. H. 1991. Arkhetyp y symvol. M.: Renessans. S. 95.

28. Iunh K. H. 1994. Problemy dushy nashoho vremeny. M.: Kanon. S. 64.

114 — 29. Yunh K. H. 1996. Psykholohycheskye typy. M.: «Unyversytetskaia knyha», AST. 716 s.

30. Iushchyshyn O. I. Poniattia natsionalnoho kharakteru, mentalnosti i natsionalnoi svidomosti yak instrument kulturolohichnoho analizu. URL: http://iai.dn.ua/_u/iai/dtp/CONF//4_2004/articles//stat410.html